

Jan Zieliński
Wydział Nauk Humanistycznych
UKSW

Spektrum interdyscyplinarności w badaniach nad powojenną emigracją niepodległościową

Powojenna emigracja niepodległościowa jako zjawisko heterogeniczne, rozproszone, podlegające ewolucji i obdarzone stosunkowo dużym potencjałem twórczym – z natury rzeczy wchodzi w zakres różnych dyscyplin naukowych. Wielorakie przeploty między różnymi dziedzinami nauki, widoczne w badaniach nad emigracją, można metaforycznie porównać do spektrum kolorów. Wyróżnia się, jak wiadomo, dwanaście barw czystych, choć nie wszystkie mają „czyste” nazwy. Niezależnie od tego możliwe są kombinacje kilku barw – co także ma odpowiednik w niektórych aspektach badań nad emigracją, gdy pojawia się potrzeba równoczesnego sięgania do dwóch czy trzech dyscyplin. Spróbujmy dokonać takiego, metaforycznego, jak powiadam, a więc przybliżonego powiązania między kolejnymi barwami spektrum a dyscyplinami i podejściami badawczymi.

1. Odcień purpurowoniebieski – politologia

Od wydania *Życia politycznego emigracji* (FRISZKE 1999) upływa dwadzieścia lat. Czy tamta fundamentalna monografia, pierwsza część trzyciometrowego opracowania zatytułowanego *Druga Wielka Emigracja 1945-1990* – w którym znalazły się też ważne tomy Pawła Machcewicza o roli, odegranej przez emigrację niepodległościową w polityce międzynarodowej oraz Rafała Habielskiego o życiu społecznym i kulturalnym powojennej emigracji – wyczerpała katalog zagadnień? Dwadzieścia lat upływa zarazem od zamknięcia ośmiotomowej edycji wydawanych w Londynie przez Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie *Materialów do dziejów*

*polskiego uchodźstwa niepodległościowego*¹. Czy nie pora zatem na zestawienie tych dwóch równoległych w pewnym sensie serii i na wyciągnięcie wniosków oraz wskazanie obszarów, które wciąż jeszcze czekają na opracowanie? Zwłaszcza, że okres, jaki upłynął od tamtych publikacji nie był jałowy, dokonały się w nim znaczące przesunięcia akcentów w całościowym oglądzie zamkniętej epoki emigracji niepodległościowej. Czy nie czas zatem na nową syntezę, może – to moja propozycja – napisaną wspólnie przez badaczy o rodowodzie krajowym i emigracyjnym? Najwyższy czas.

2. Odcień fioletowy – ekonomia

Udział ekonomistów i historyków ekonomii w badaniach nad emigracją powojenną jest stosunkowo niewielki. Tymczasem ten właśnie aspekt, choć trudny do ujęcia ze względu na braki źródłowe, zapowiada się jako szczególnie owocny wraz z dystansem czasowym i osłabieniem drażliwości podejmowanej problematyki. Takie zagadnienia jak funkcjonowanie – kolekta i redystrybucja – Skarbu Narodowego, jak finansowanie czasopism i wydawnictw emigracyjnych, jak wykorzystywanie kanałów emigracyjnych do wspierania, także finansowego, krajowej opozycji i niezależnego ruchu wydawniczego to tylko sygnały wywoławcze domagającej się opracowania problematyki.

Inne zagadnienie, mniej kontrowersyjne, ale też wymagające opracowania to udział Polaków, identyfikujących się z zasadniczymi celami politycznymi emigracji niepodległościowej, w życiu gospodarczym, technicznym, naukowym i wynalazczości krajów osiedlenia. Warto przyjrzeć się zwłaszcza motywacjom i potencjalnym konfliktom, wynikającym z zaangażowania w sprawy emigracyjne – temat to interdyscyplinarny, z pogranicza ekonomii, historii nauki i techniki oraz psychologii społecznej.

Przykładem udanej, nowatorskiej analizy styku spraw literackich z ekonomicznymi jest monografia *Wat plus Vat* (BARON-MILIAN 2015).

1 Mam w swej bibliotece, z ciepłą dedykacją od ś. p. prezydenta Kaczorowskiego, drugi tom tej serii, dotyczący „mobilizacji uchodźstwa do walki politycznej”.

3. Odcień niebieski – prasoznawstwo

Badania prasoznawcze stosunkowo wcześniej zaczęły odgrywać istotną rolę w refleksji nad powojenną emigracją niepodległościową, w dużej mierze ze względu na szczególne znaczenie prasy w życiu emigrantów. Były one oparte na dobrych podstawach bibliograficznych (KOWALIK 1959, KOWALIK 1976). Nie przypadkiem ważną konferencję IBLowską *Literatura, źle obecna* (LITERATURA 1984) otwierały referaty o działalności wydawniczej Instytutu Literackiego (ze szczególnym uwzględnieniem „Kultury”) oraz o londyńskich „Wiadomościach”. Te dwa czasopisma doczekały się też w następnych latach największej liczby opracowań bibliograficznych i analitycznych, wystaw i albumów. Dostępne dziś w Internecie, wraz z funkcją przeszukiwania, stanowią podstawowe źródło opracowań problemowych, niewyczerpaną kopalnię informacji o różnych aspektach życia emigracji.

4. Odcień zielonkawoniebieski – statystyka

Emigracja powojenna, szacowana na ok. 500 000 osób, jest także zjawiskiem liczbowym, masą ludzką, podlegającą prawom wielkich liczb i dającą się badać przy pomocy narzędzi matematycznych. Już w okresie międzywojennym podejmowano tego rodzaju badania, z ciekawymi efektami, w odniesieniu do rekrutów (DĄBROWSKI 1922). Na emigracji stosował metody statystyczne uczeń Oskara Haleckiego, mediewista Henryk Paszkiewicz. Oryginalny postulat stosowania metod statystycznych w badaniach nad emigracją, nawiązujący do Paszkiewicza a sformułowany w ośrodku toruńskim i obejmujący nie tylko skalę makro, ale i badania mikroanalityczne topiki tekstów i retoryki języka szerokich grup emigrantów (MOCZKODAN 2001), nadal pozostaje postulatem do zrealizowania.

5. Odcień niebieskozielony – historia militarna

Historia militarna (wojskowa) zajmuje się emigracją głównie ze względów źródłowych, wynikających z faktu, że piśmiennictwo emigracyjne stanowi podstawowy, a przy niektórych tematach szczegółowych jedyny rezerwuarek relacji i wstępnych analiz, dotyczących polskiego czynu zbrojnego na różnych frontach II wojny światowej. W dodatku relacje te, choć czasem podlegające różnym naciskom, mają kolosalną przewagę nad relacjami i analizami, publikowanymi w PRL przez autorów krajowych bądź takich, którzy z emigracji powrócili. Przedmiotem zainteresowania mikrohistorii mogą być losy jednostek – Polaków, którzy z pobudek politycznych, „niepodległościowych” uczestniczyli w wojnie koreańskiej (Wyrwa) bądź walczyli w Afganistanie (Zondek, jako ochotnik i jako autor memorandum o wykorzystaniu spadlotni w walkach na terenach górskich [CABANOWSKI 2001]; do pewnego stopnia Sikorski). Do historii militarnej można też (zwłaszcza w części dotyczącej przyczyn emigracji, związanych z wysiłkiem zbrojnym i klęskami, także z rozumieniem pojęcia „klęski”) zaliczyć nadal stosunkowo nieliczne opracowania, podejmujące paralelę między Wielką Emigracją dziewiętnastowieczną a powojenną emigracją niepodległościową. W pewnym sensie do tej dziedziny należy także wątek, owszem, obecny w badaniach nad emigracją, ale głównie w kontekście biografii niektórych jednostek (Karski, Nowak-Jeziorański), a nie na szerszym planie świadomości emigracyjnej, a mianowicie kwestia dostępu do informacji o Zagładzie i przekazywania tych informacji poza środowiska polskie.

6. Odcień zielony – literaturoznawstwo

Nauka o literaturze zawsze była w pozycji nieco uprzywilejowanej, jeśli chodzi o zakres zajmowania się emigracją. Pomimo ograniczeń cenzuralnych i niezależnie od kłamliwych opracowań, publikowanych przez dyspozycyjnych autorów, także w okresie PRL ukazywało się wiele wartościowych opracowań twórczości poszczególnych pisarzy, wyjąwszy może autorów najbardziej antykomunistycznych, jak Józef Mackiewicz. Także w okresach kolejnych liberalizacji, a następnie po obaleniu komunizmu kwitło zainteresowanie literaturą emigracji niepodległościowej,

pospiesznie nadrabiano zaległości jeśli chodzi o publikację tekstów oraz o ich interpretacje. Zaczęły wówczas ukazywać się wielotomowe edycje zbiorowe niektórych autorów (Gustaw Herling-Grudziński, Czesław Miłosz, Aleksander Wat; londyńska „Kontra” publikuje i rozpowszechnia w kraju pisma zebrane Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej), a także poświęcone im monografie. Wydawanie czytelnikowskiej serii *Archiwum Kultury*, zawierającej krytycznie opracowane zbiory korespondencji Jerzego Giedroycia z jego współpracownikami, kontynuuje obecnie Biblioteka „Więzi”.

Fala zainteresowania literaturą emigracyjną na przełomie XX/XXI wieku nieco spadła. Był to zapewne skutek zacierania się podziału na literaturę krajową i emigracyjną, umierania bądź powrotów pisarzy emigracyjnych oraz zdjęcia odium zakazanej nowości. Nadal jednak podejmowane były próby nowych, interdyscyplinarnych ujęć metodologicznych. Próbowano spojrzeć na piśmiennictwo emigracyjne z punktu widzenia problematyki miasta (LIGĘZA 1998) albo wieloaspektowo, jak w tomie zbiorowym z konferencji o Mackiewiczu i Toporskiej w Rapperswilu (KOZŁOWSKA/PTASIŃSKA 2011).

W ostatnich latach można zauważyć kolejny wzrost zainteresowania problematyką emigracyjną wśród badaczy, należących do tzw. „pokolenia MISH-u”, w szczególności podejmujących prace nad postsekularnością w literaturze (BOGALECKI 2014).

7. Odcień żółtawozielony – historia poczty i filatelistyka

Wciąż uważana bardziej za hobby, niż za dyscyplinę naukową, filatelistyka ma spory potencjał badawczy. Rysują się tutaj takie tematy, jak znaczki we wspomnieniach pisarzy emigracyjnych (Józef Wittlin), w poezji (*Podróż do Afryki* i *Ballada o Kartaginie* Wierzyńskiego) i w prozie (*Przylądek Dobrej Nadziei* Zygmunta Nowakowskiego). Na monograficzne opracowanie zasługuje także postać Czesława Słani, projektanta ponad tysiąca znaczków pocztowych oraz banknotów dla wielu krajów, jak Argentyna, Brazylia, Izrael, Kanada. Czesław Słania to wprawdzie nie emigrant wojenny (został w Szwecji w roku 1959), ale człowiek

współpracujący z organizacjami polonijnymi, który w roku 1966 dla polskiej diaspory zaprojektował z okazji 1000-lecia chrztu Polski znaczek pamiątkowy *Polacy w Szwecji* (NOWAKOWSKI 2006), a w roku 1976, z inicjatywy londyńskiego filatelisty Mirosława Bojanowicza, wykonał karnet pamiątkowy duńskiej wystawy filatelistycznej Hafnia z reprodukcją znaczka Artura Horowicza z nie wprowadzonej do obiegu serii znaczków, zaprojektowanych w roku 1945 na zlecenie władz polskich w Londynie do użytku w Kraju (PIEKUT 2001). Dalszy temat to praca polskich rytowników emigracyjnych (Horowicz, Włodzimierz Vacek) nad projektami znaczków i banknotów.

8. Odcień żółtozielony – archiwistyka

Archiwiści systematycznie publikują prace przeglądowe o zasobach, zarówno emigracyjnych jak i krajowych, dotyczących działalności emigracji niepodległościowej. Takim przeglądem jest na przykład tom *Archiwalia do dziejów polskiej emigracji politycznej...* (ŁUKASIEWICZ 2018). Podobny charakter mają tomy, dokumentujące posiedzenia Stałej Konferencji Polskich Bibliotek, Archiwów i Muzeów na Zachodzie – od lat organizowane ze współudziałem zainteresowanych placówek krajowych (przypomnę, że po raz pierwszy w kraju spotkaliśmy się na XVII sesji w roku 1995 – w Lublinie). W charakterze przykładu można tu wymienić wydany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych tom *Ślady polskości* (NAŁĘCZ 1999), dający przegląd emigracyjnych archiwaliów zarówno w archiwach krajowych, jak i znajdujących się poza Polską. Niezależnie od tych przedsięwzięć przeglądowych pojawiają się także publikacje, poświęcone zasobom archiwalnym poszczególnych instytucji, a nawet kolekcji osobistych, jak np. zbiór dokumentów, udostępnionych do publikacji przez działacza emigracyjnego PSL i Polonii belgijskiej Józefa Rzemieniewskiego (RZEMIENIEWSKI 2002).

Na pograniczu archiwistyki i pamiętnikarstwa sytuuje się seryjna publikacja *Pamiętniki emigrantów*, prezentująca pokłosie rozpisanego w roku 1990 i nawiązującego to pamiętnej przedwojennej inicjatywy konkursu na pamiętniki emigrantów Instytutu Gospodarstwa Społecznego SGH.

9. Odcień zielonożółty – muzykologia

Muzykologia polska zrobiła wiele jeśli chodzi o prace dokumentacyjne na temat muzyki na emigracji. W pierwszym rzędzie trzeba tu wymienić dwutomowe opracowanie *Kompozytorzy polscy 1918-2000*, obficie uwzględniające kompozytorów mieszkających poza granicami Polski (PODHAJSKI 2005) wraz z monumentalną, poszerzoną chronologicznie wersją anglojęzyczną (PODHAJSKI 2013). Opracowanie to, zawierające szczegółowe biogramy wielu kompozytorów emigracyjnych, stanowi obecnie znaczące uzupełnienie międzynarodowych leksykonów muzykologicznych.

Bardziej popularny charakter ma późniejsze opracowanie, tematycznie dotyczące już tylko emigracji polskich kompozytorów (WIECZOREK 2018). Niezależnie od tego pojawiają się monografie poszczególnych muzyków, związanych z emigracją niepodległościową oraz prace, dotyczące życia muzycznego w poszczególnych ośrodkach. Główny wysiłek idzie wszakże, jak się wydaje, w kierunku dokumentacyjnym, w interdyscyplinarnej pracy na pograniczu muzykologii i biografistyki.

10. Odcień żółtawopomarańczowy – historia sztuki

Historia sztuki, podobnie jak literaturoznawstwo, od dawna starała się poświęcać sporo uwagi artystom emigracyjnym. W ostatnich latach pojawiły się tu nowe możliwości, związane z powrotem do kraju niektórych spuścizn artystów dwudziestowiecznych, a zwłaszcza z utworzeniem przy Archiwum Emigracji w Toruniu Galerii sztuki polskiej na obczyźnie w XX wieku (w ramach zbiorów Muzeum Uniwersyteckiego w Toruniu). Po wielu publikacjach indywidualnych, z którym najambitniej zakrojona, acz nie w pełni satysfakcjonująca, jest publikacja *Artyści Andersa*, pomyślana jako synteza dorobku artystów związanych z II Korpusem w latach 1942-49 (SIENKIEWICZ 2013), ukazał się ostatnio cały szereg sumiennie opracowanych katalogów poszczególnych artystów emigracyjnych, których twórczość znalazła się w Toruniu. Utrzymane w jednolitej szacie graficznej,

w razie potrzeby dwutomowe, katalogi te poświęcone zostały następującym artystom: Janusz Eichler, Stanisław Frenkiel, Halina Korn-Żuławska, Marian Kościałkowski, Marian Kratochwil, Zdzisław Ruszkowski, Zygmunt Turkiewicz, Aleksander Werner, Marek Żuławski.

Niezależnie od ośrodka toruńskiego przygotowany jest też *Słownik Polskich Artystów Plastyków na Obczyźnie w XX wieku* (współpraca Polskiego Instytutu Studiów nad Sztuką Świata z interdyscyplinarnym Narodowym Instytutem Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą POLONIKA).

11. Odcień pomarańczowy – socjologia

Podejście socjologiczne narzuca się przy badaniu większych społeczności emigracyjnych, w szczególności w Wielkiej Brytanii i w Stanach Zjednoczonych. Niekiedy jest ono łączone z innymi aspektami, np. z podejściem literaturoznawczym (LEWANDOWSKI 2017), albo z reportażem (BZOWSKA-BUDD 2016). Istnieją także opracowania, zawierające szereg *case studies*, czasem powiązanych tematycznie – np. tom *Emigracyjne miscellanea*, który zawiera kilka studiów, dotyczących rozpoznawania działaczy emigracyjnych przez wywiad PRL (ŁUKASIEWICZ 2017). W pewnym sensie uzupełnieniem takiego podejścia, opisującego techniki pozyskiwania informacji ze źródeł emigracyjnych, są prace, badające drogi dostępu literatury emigracyjnej do kraju, jak np. *Tajna dyplomacja*, pokazująca szereg *case studies* kolporterów książek do Polski – w oparciu o niewyżyskane dotąd zapiski kierownika International Literary Centre, George'a Mindena (SOWIŃSKI 2016).

Trudność metodologiczna w zakresie socjologicznych badań nad emigracją niepodległościową wynika, jak się zdaje, w dużej mierze z braku przejrzystych kryteriów, pozwalających wyodrębnić podgrupę hołdującą priorytetowi odzyskania przez Polskę utraconej niepodległości z całej heterogenicznej społeczności emigracyjnej. Narzuca się potrzeba wypracowania narzędzi metodologicznych, umożliwiających takie procedury, a następnie zastosowanie do konkretnych badań w przypadku społeczności dużych, jak w Wielkiej Brytanii, i mniejszych, ale aktywnych i

sprofilowanych politycznie, jak np. w krajach skandynawskich.

12. Odcień czerwony – biografistyka

Biografistyka od dawna stanowi mocną stronę badań nad emigracją. Dzieje się tak może dlatego, że społeczność emigracyjna, ze względu na ograniczoną liczebność, bardziej eksponuje znaczenie jednostek i indywidualnych osiągnięć, niż to się dzieje w Macierzy. Londyński „Pamiętnik Literacki” od lat publikował biografie emigracyjnych pisarzy. Charakter słownika biograficznego ma też wydany najpierw w II obiegu – tu, w Lublinie – *Leksykon polskiej literatury emigracyjnej* Kowalskiego/Zielińskiego. Od lat dziewięćdziesiątych ukazuje się cały szereg słowników biograficznych, często ilustrowanych, firmowanych przez Agatę i Zbigniewa Judyckich. Niektóre z nich skupiają się nad określonymi środowiskami. Słowniki te obejmują w dużej mierze osoby żyjące, co rodzi niekiedy wątpliwości co do obiektywności prezentowanych informacji. Jeśli chodzi o „szeregowych” emigrantów, źródłem informacji o ich losach może być nieukończony jeszcze słownik, opracowany przez Jacka Krzysztofa Danela. Ten sam autor napisał monografię premiera i prezydenta, Kazimierza Sabbata (DANEL 2015).

Spektrum interdyscyplinarności w badaniach nad powojenną emigracją niepodległościową obok zasygnalizowanych powyżej dwunastu barw obejmuje także inne odcienie, które uczestnicy Kongresu bez trudu uzupełnią, oraz inne barwy, które dodać mogą przedstawiciele innych dyscyplin nauki. Tytułem przykładu wymienię bohemistykę, która podejmuje próby komparatystycznego omówienia czeskiej i polskiej literatury emigracyjnej (MARTINEK/TICHÝ 2002) albo prezentuje czeskim czytelnikom polskich pisarzy emigracyjnych w specjalnie pod tym kątem zamówionych tekstach (SOUVISLOSTI 2008). Ważne, żeby nie poprzestawać na podejściu statycznym, tylko szukać wciąż nowych połączeń, żeby prowizorycznie zarysowanym spektrum barw energicznie zakręcić.

Trudno z góry określić rezultaty takiego ruchu – siłą rzeczy muszą one wynikać z jednej strony z dostępności badanych materiałów, z drugiej zaś z

inwencji metodologicznej badaczy. Już teraz wszakże można się pokusić o zarysowanie pewnych ram, na których można będzie rozpiąć siatkę nowych, interdyscyplinarnych badań nad powojenną emigracją niepodległościową. Nie chodzi tu o mnożenie katalogu pomysłów badawczych, tylko o próbę sformułowania odpowiedzi na pytanie o to, jak można postulat interdyscyplinarnego otwarcia badań nad emigracją zrealizować. Siatka taka musi być rozpięta między dość precyzyjnie zdefiniowaną, zastygłą w ramach chronologicznych i zlokalizowaną topograficznie strukturą omawianej emigracji a płynnością i wielopostaciowością nowoczesnej narracji historycznej, w której jest miejsce na potencjalnie nieprzeliczoną, zawsze otwartą paletę metodologiczną, łącznie z *animal studies* (MIKLASZEWSKA 2007) i z koncepcjami, proponującymi „historię bez końca”. W tych ramach wszystko jest możliwe.

Przywołana literatura

BARON-MILIAN 2015 – Marta Baron-Milian, *Wat plus Vat. Związki literatury i ekonomii w twórczości Aleksandra Wata*. Katowice 2015, Uniwersytet Śląski / Oficyna Wydawnicza WW.

BOGALECKI 2014 – Piotr Bogalecki, *Nazwa – więzi – miasta. Poezja Witolda Wirpszy w perspektywie postsekularnej*. „Pamiętnik Literacki” 2014 z. 4 s. 41-66.

BZOWSKA-BUDD 2016 – Katarzyna Bzowska-Budd, *Mieszkam na Wyspie*. Toruń 2016, Oficyna Wydawnicza MJK Kucharski – Londyn, Związek Pisarzy Polskich na Obczyźnie.

CABANOWSKI 2001 – Marek Cabanowski, *Grodziszczanie*. Grodzisk Mazowiecki 2001, „Lewion”

DANEL 2015 – Jacek Krzysztof Danel, *Orędownik niepodległości. Kazimierz Sabbat 1913-1989*. Kraków 2015, Arcana.

DĄBROWSKI 1922 – Stefan Dąbrowski, *Walka o rekruta polskiego pod okupacją*. Warszawa 1922, Perzyński, Niklewicz i S-ka.

KOWALIK 1959 – Jan Kowalik, *„Kultura” 1947-1957. Bibliografia zawartości treści. Działalność wydawnicza (1946 – maj 1959)*. Paryż 1959, Instytut Literacki.

KOWALIK 1976 – Jan Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*. Tom I-IV Lublin 1976, t. V Lublin 1988, KUL.

KOZŁOWSKA/PTASIŃSKA 2011 – *Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej*. Red. Nina Kozłowska i Małgorzata Ptasińska. Warszawa 2011, IPN.

LEWANDOWSKI 2017 – Waclaw Lewandowski, *Oswoić wyspy. Wielka Brytania i Brytyjczycy w piśmiennictwie polskiego wychodźstwa wojennego i Wielkiej Emigracji*, Toruń 2017, WN UMK.

LIGĘZA 1998 – Wojciech Ligęza, *Jerozolima i Babilon. Miasta poetów emigracyjnych*. Kraków 1998, Baran i Suszczyński.

LITERATURA 1984 – *Literatura, źle obecna. (Rekonesans)*. Londyn 1984, Polonia.

ŁUKASIEWICZ 2017 – *Emigracyjne miscellanea. Studia z dziejów polskiej*

emigracji politycznej 1939-1990, Warszawa 2017, IPN.

ŁUKASIEWICZ 2018 – *Archiwalia do dziejów polskiej emigracji politycznej z lat 1939-1990*, red. Sławomir Łukasiewicz i Mariusz Olczak, Warszawa 2018, IPN.

MARTINEK/TICHÝ 2002 – *Česká a polská emigracní literatura / Emigracyjna literatura czeska i polska*. Red. Libor Martinek i Martin Tichý. Opava 2002, Slezská Univerzita v Opavě.

MIKALSZEWSKA 2007 – Marta Miklaszewska, *Wojtek z Armii Andersa*. Warszawa 2007, Fronda PL.

MOCZKODAN 2001 – Rafał Moczkoan, *O zastosowaniu statystyki do badań emigracyjnego życia literackiego. Zaproszenie do dyskusji*. W: Janusz Kryszak, Rafał Moczkoan (red.), *Życie literackie drugiej emigracji niepodległościowej*. T. 1, Toruń 2001, UMK, s. 35-41.

NAŁĘCZ 1999 – *Ślady polskości. Polonia i emigracja w świetle źródeł historycznych*. Red. Daria Nałęcz. Warszawa 1999, NDAP.

PIEKUT 2001 – Janusz Zbigniew Piekut, *Nie wprowadzone do obiegu znaczki z 1945 roku*, „Filatelista” 2001 nr 2 s. 59.

NOWAKOWSKI 2006 – Tadeusz Nowakowski (Szwecja), *Człowiek z duszą zdobywcy (Czesław Ślania 1921-2005)*, „Archiwum Emigracji” 2006 z. 1-2 (7-8), s. 324-328.

PODHAJSKI 2005 – *Kompozytorzy polscy 1918-2000*. Pod red. Marka Podhajskiego. T. I-II. Gdańsk – Warszawa 2005, Akademia Muzyczna w Gdańsku.

PODHAJSKI 2013 – *Polish Music. Polish Composers 1918-2010*. Ed. by Marek Podhajski. Gdańsk – Lublin 2013, Music Academy in Gdańsk.

Rzemieniewski 2002 – *Archiwum polityczne emigranta. Kolekcja Józefa Rzemieniewskiego 1946-1987. Wybór dokumentów*. Opr. Tadeusz Kisielewski i Tomasz Kuczur. Bydgoszcz 2002, Akademia Bydgoska.

Sienkiewicz 2013 – Jan Wiktor Sienkiewicz, *Artyści Andersa. Continuità e novità*. Toruń – Warszawa 2013, Oficyna Wydawnicza MJK Kucharski.

SOUVISLOSTI 2008 – *Blok Józef Czapski*. „Souvislosti” 2008 nr 2 s. 135-214.

SOWIŃSKI 2016 – *Tajna dyplomacja. Książki emigracyjne w drodze do kraju 1956-1989*. Warszawa 2016, Biblioteka „Więzi”.

WIECZOREK 2018 – *Sto lat muzycznej emigracji. Kompozytorzy polscy za granicą (1918-2018)*, według koncepcji Marleny Wieczorek, red. nauk. Beata Bolesławska-Lewandowska i in., Gliwice 2018, Meakultura.